

A VÁCI PÜSPÖK ESETE A SZEMÉLYNÖKKEL MEG A NÁDORI HELYTARTÓVAL

(ADALÉK A HOSSZÚ HÁBORÚ KORÁNAK TÖRTÉNETÍRÁSÁHOZ)

NAGY GÁBOR

Miskolci Egyetem, Magyar Középkori, Kora Újkori
és a Történelem Segédtudományai Tanszék

A *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXVIII*¹ kritikai kiadását készítve² választ kerestem arra a kérdésre is, vajon az I–XX. könyvről ránk maradt kézirat Istvánffy³ saját kezű írása-e, vagy sem.⁴ Ennek eldöntésében segített az OSzK Fol. Lat. 3606. illetve 2275. jelzet alatt található kolligátuma (*Apparatus historicus*), illetve másolati könyve (*Codex diplomaticus*). Mindkettőt az 1962-ben készült mikrofilm digitalizált változatában olvashattam el, így lehetőségem volt bizonyos szövegrészek nagyítására is. Áttekintésünkkel nyilvánvalóvá lett, hogy a két kódex⁵ főszövegeinek és széljegyzeteinek jelentős részét ugyanaz a kéz írta, mint a

---

¹ Istvánffynak a történelmünkben Hunyadi Mátyás halálától II. (Habsburg) Mátyás uralmáig felidézhető műve talán ebben is Bonfinit követi, akinek *Magyar története* eredetileg 38 könyvből állt, azaz Mátyás haláláig tartott. (A *decasok* egyes részeinek elkészültéhez lásd Kulcsár Péter: „Utószó”, 1013; in: Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei* ford. Kulcsár Péter – Balassi 1995. Bonfini művének felhasználásához Nagy Gábor: „Bonfini-szöveghelyek Istvánffy Miklós *Historiae*jában” *Irodalomtudomány* 2001/1–2, 57–69).

² A munka a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok részét képező *Neolatin irodalom Magyarországon* egy eleme.

³ A történetíró nevét is sokféleképp írják, mivel azonban ő az általam ismert autográfokban az *Istvanffyus* vagy az *Istvanffy* alakot használja, ennél maradtam.

⁴ Bartoniek Emma „első XX. (1526-ig terjedő) könyvének más kéztől írt, de Istvánffy által saját kezűleg átjavított, tehát eredetinek számító” kéziratról ír („Istvánffy Miklós”, 344. o., in *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírásból*, Budapest 1975, 344. o., a továbbiakban Bartoniek – a Jagelló-kor helyesen az I–VIII. könyv). Állítása azért is meglepő, mert ő is felhasználja az alább említendő két kódexet olyan részükre is kitérve, amely Berlász Jenő figyelmét elkerülte. Berlász szerint a kézirat „elejétől a végéig Istvánffy Miklós kézírása. Minthogy a példány tisztázat, nem sok javítás van benne; ami van, az is nagyrészt autográf. A lapszéléken idegen kezektől származó szélcímek, részecímek kísérik a szöveget” („Istvánffy Miklós könyvtáráról”, in *Az OSzK Évkönyve 1959*, 202–240. o., a továbbiakban Berlász).

⁵ A kódex tágabb értelmezésével (értékes kéziratok könyv, *liber manuscriptus*) Berlász idézett tanulmányát követem.

Historiae fennmaradt kéziratosszövegét, és pedig Istvánffy Miklóse.⁶ E felismeréstől meglehetősen elkezdtem a szövegeket önmagukért, kedvtelésből olvasni. Örömmel találtam meg köztük Istvánffy eredeti levélfogalmazványait Mátyás főhercegnek, Pázmánynak, továbbá olyan híres darabok másolatát, mint V. Lászlónak 1453-ban Hunyadi javára kiállított oklevele az örökös beszercei grófságról, a hírhedt Záh-féle ítéletlevél stb. Feltűnt ugyanakkor az is, hogy az *Apparatus historicus* I. kötetében levő írások bizonyos egységet alkotnak. Az alábbiakban ezek szerzőségével foglalkozom.

A kötet hat, címmel ellátott, kronologikusan rendezett latin nyelvű szöveget tartalmaz.

(1) ff. 1r–9r. [De clade Turcarum ad Albam Regiam accepta atque de expugnatione Filecii autumnno anni 1593 facta]⁷

⁶ Nem célok itt ezen állítás bizonyítása, de alátámasztásául íme két olyan marginalia a *Codex*-ből, amely a *Historiae*-ével azonos kéztől való. Zsigmond királynak a Kállay család javára 1427-ben Hosszúmezőn kelt adománylevele (ff. 75v–78r) datációja mellett olvasható: *Istud oppidum est adhuc in Valachia Transalpina et a Valachis Campo Longo vocatur, ab Ungaris eodem, quo in privilegio, nomine * non procul a monasterio Arges, ubi caloieri habitant, nec procul distat a villa Rukar, ubi fuimus 3. Junii 1598 (78r)*. Ismert, hogy Istvánffy egyik biztosa volt Rudolfnak 1598-ban Erdélyben, a *Historiae* 1622. évi, kölni kiadásában többek között ez olvasható: a biztosok „*per silvam Sarcaniam Cibinium indeque Brassanem facto itinere superatisque ad Rucariam villam alpibus sexto, postquam Alba discesserant, die ... Tergovistiam pervenere...*” (XXXI. könyv, 723. o. Utóbb megtudható, hogy a három napos tárgyalást követő egyezményt ünnepélyes esküvel erősítették meg *quinto Idus Junii* Tergovistében. A másik a Gregorjancz-féle méltóságsorhoz (ff. 154–159.) fűzött: *fuit is Petrus Macedonii ex antiquissima et nobilissima familia, patre Nicolao, matre Anna Istvanffii, quae erat soror patris mei (157v)*.

⁷ Berlász *De obsidione arcis Comarom. Annis 1594–1595* címmel adja meg. A kódexek tartalmáról adott ismertetése egyebütt is pontatlan vagy hiányos, pl. a II. kötet ff. 111r–112v szövege [Propositio nonnullorum Ungarorum de statu regni Hungariae (Istvánffy kézírása, a végén pedig ez olvasható: *12. feb 1605. Viennae exhib. serenissimo archiduci Matthiae*] nála „Tractatus inter archiducem Matthiam et status Hungariae” címen található, a III. kötetből kihagyja Istvánffy Pázmányhoz írt egyik híres levelének saját kezű fogalmazványát: f. 43ar–v. [Literae Nicolai Istvanffy ad Petrum Pazmanum de ineunte religionis reformatione in Ungaria datae Posonii die 1. Februarii 1605.] A *Codex diplomaticus* leírásakor leginkább a levélmásolatok ismertetése pontatlan, pl. a 36r–55 közötti levelek szerzőjeül őt koronás személyt nevez meg a tízennégy szerző helyett, de az 56r–82v-n található levélgyjűtemény sem csak Zsigmondtól és Mátyástól való, hanem más szerzők mellett megtalálható V. Lászlónak a már említett adománylevele Hunyadi javára.

(2) ff. 11r–17r. *Expugnatio arcis Nograd Anno Domini 1594 mense Martio facta*

(3) ff. 19r–44r. *Historia earum rerum, quae in oppugnatione Strigoniensi et expugnatione Iauriensi Anno Domini 1594 actae sunt*

(4) ff. 45r–56v. *Rerum anni millesimi quingentesimi nonagesimi quinti brevis narratio. 1595*

(5) ff. 57r–71r. *Descriptio eorum, quae anno 1596 actae sunt*

(6) ff. 73r–84v. *Res gestae anni millesimi quingentesimi nonagesimi septimi*

Az 1. az elején csonka,⁸ a 6. is hiányos, a vége nincs meg. A szövegek témája, amint látható, a hosszú háború első harmada, egy évhez egy tartozik, az 1594. év kivételével, ennél egy Nógrád ostromát örökíti meg, egy pedig Esztergomét és Győrét. Az 1., a 2. és az 5. Istvánffy keze írása (félkövérrel jelölöm). Kérdés, vajon alkotójuk is ő-e, illetve, hogy mi tudható meg a többi szöveg szerzőségéről. Ezek megválaszolása árnyalja a *Historiae* szerzőjéről élő képet, adalék a mű keletkezéstörténetéhez is.⁹

Az 1-t Bartoniek Emma névtelen, de magyar szerző művének tartja.¹⁰ Holub József indoklás nélkül Istvánffy feljegyzéseinek tekinti¹¹ e szövegeket – majd bizonyítja, hogy Istvánffy nem vett részt az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlésen. Márpedig a 3. szerzője éppen a szövegből tudhatóan ott volt, s e jelenléttől eltekintve Holub azon szöveg fontosabb elemeinek jó részét idézi is művében.

Az 1. szövegből az uralkodó első említésekor megtudni: e néven második; a szerző számára tehát inkább császár, mint király,¹² valamint ebből feltételezhető az is, ha a kötet szövegei egységet alkotnak, ennél korábbi darab nem volt. A török háború kitörése indíthatta a szerzőt az

⁸ Az f. 1. előtt található lap *rectóján* az alsó kilenc sorból (az r többnyire 21, ritkábban 20 sorból áll) 1-2 betűtől 4 szóig (*suo rem longe desideratissima*) látható szöveg, mert a lap haránt tépett, a v viszont 12 sorból őrzött meg töredéket (az író ugyanis csak külső margót használt), az utolsó sor végét (*iam timore posito renovati ac recreati*) követi az őrszó (*sint*) az f. 1.-hez. A hiányzó rész foglalkozott Szinánnal és a szlávón hadszíntérrel.

⁹ A *Historiae* forrásainak olyan meghatározása, amelyet Kulcsár Péter végzett el Bonfini *deca*saival kapcsolatban [Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades* tomus IV. – pars II. Appendix; Fontes; Index – ediderunt Margarita Kulcsár et Petrus Kulcsár, Akadémia 1976. – (BSMRAe Series nova)], nem készült el. A legkiválóbb elemzés mindmáig az 1957-ben elhunyt Bartoniek Emma idézett művében olvasható.

¹⁰ Bartoniek, 349.

¹¹ Holub József: „Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból”, Szekszárd 1909, 26, 3. j., 27, 8. j., 28, stb. (a továbbiakban Holub).

¹² A többi szövegben is, akár a *Historiae*ban, szinte kizárólagosan *caesar*.

események megörökítésére, a latin nyelv arra utal, hogy nem (elsősorban) belföldi használatra. Ezt alátámasztja a személyek, tisztségek stb. léptenyomon olvasható ismertetése is. Részletezi például Kassa jelentőségét, vidékének termékenységét, bemutatja a nagybirtokosok hadkészültségét, a főkapitányság eredetét és szerepét. Ez szintén azt erősíti, hogy a szöveg egy sorozat első darabja.¹³

Nicolaus Reusner 1603-ban Frankfurtban megjelent szöveggyűjteményében¹⁴ három írás is található az 1593. évi harcokról. Közülük az I. szerző nélküli s nem mutat rokonságot sem a következő kettővel (döntően különböznek például a magyarországi földrajzi nevek írásában), sem az *Apparatus historicus* első kötetének szövegeivel. A II. azonban (*De Christianorum victoria ad Albam Regalem ... mense Octobri narratio*) és a III. (*De expugnatione Filleci et aliorum quorundam castrorum narratio*) már a címe alapján is komolyan egybevetendő az I-vel. Kérdés tehát a két szöveg egymáshoz, valamint az 1. számúhoz való viszonya. Reusnernél a II. és a III. is *incerti auctoris*, Bartoniek szerint az utóbbi ismeretlen magyar szerző¹⁵ műve, és arról az eredetiről készült, amit Istvánffy felvett a forrásgyűjteményébe.

A II. és a III. szöveg alkotóját azonosnak tartom. Ehhez erős érvet ad a III. bevezetése. Megtudjuk ugyanis, hogy a szerző már elbeszélte a Székesfehérvár közelében vívott ütközetet, valamint említi Szinán háborúját (ami ebben az évben döntően a szlavóniai hadszínteret jelenti), s most, noha igen elfoglalt, igen röviden ismerteti a kassai hadsereg ténykedését is.¹⁶

¹³ Ugyanerre utal, hogy később a „bég” szót is magyarázza.

¹⁴ *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiae gestarum narrationes illustres variorum et diversorum auctorum...* (A Kalocsán 1770-ben megjelent második kiadást használom.)

¹⁵ Egyetlen érve, hogy az *Apparatus*-ban olvasható szöveg „báróknak nevezi a magyar főhivatalnokokat, míg a Reusner-féle ... praefectus stb. latinosított terminusokkal jelöli őket” (349). A szöveg nyilvánvalóan magyar alkotó műve, de Reusnernél is Forgách Simon *illustris baro*, a béget *nos baronem dicere possumus*, Pálffy *avidus rerum gerendarum et gloriae baro*, Báthory István is báró meg Homonnai is stb. Sőt: *begi, quem nos baronem dicere possumus* (III., 209.) – *beghi, quem nos praefectum dicere possumus* (I. 4r)!

¹⁶ *Superiore mea narratione de nostrorum ad Albam Regiam victoria dixi bifariam nostros Hungaros divisos duobus locis sustinuisse hostium Turcarum et Sinanis bassae bellum, mox bassam Budensem victum, fugatum, caesum. Haec nunc brevissime, ut inter summas occupationes licet, unius aut duarum saltem horarum spacio, quae ab altero nostro exercitu Cassoviano gesta sunt ... enarrabo, primum tamen paucula dicere de nostris ducibus, qui illo in exercitu fuere et qualis quantusque is fuerit, operae precium fore duco.* (Reusner, 208.)

(Ezzel együtt is van az a három elem, ami a csonkán fennmaradt I. szöveget alkotja.) A szerző személye a szövegekből valamelyest körülírható. A II. történeti visszatekintéssel indul (*Duo iam anni sunt...*), a török ellenünk való készülődését a perzsa háború befejezéséhez köti, végső célja szép szóval vagy erővel minket a németektől elválasztva *in Germaniam bello porrecto pervenire ad Imperii possessionem*. Ennek már jó ideje nagy híre volt, a magyarok kértek is segítséget *ab imperatore, a vicinis provinciis ... sed nihil datum, vix bona verba et ea etiam paucissima*. A mieink tehát mindenkitől elhagyatva minden reményüket egyedül Istenbe, utána pedig önnön vitézségükbe vetvén készülődni kezdtek, hátha *coniunctis viribus suis Deo optimo maximo*¹⁷ a háborút el tudják háritani. A szöveg külföldre szánt, a latin nyelv mellett erre utal a hazai viszonyok ismertetése¹⁸ is. A szerző részletesen közli a sereg összetételét, megadja azt is, melyik megyéből vagy szomszédos provinciából mekkora és milyen csapat érkezik. Ismerteti a hadicél körüli vita (Esztergom vagy Székesfehérvár ostromlandó-e) némelyik érvét, annak okait azonban, hogy miért döntenek Székesfehérvár megtámadása mellett, szándékosan titokban tartja.¹⁹ A hadititkok ismerete nem csak a szerző magas méltóságára²⁰ utal, hanem arra is, hogy a szöveg az elbeszélte eseményekkel közel egyidejűleg keletkezett: Esztergom visszafoglalása után ekkora titkolózás már kevésbé lenne indokolt. A szerző által hanyagsága miatt többször elmarasztalt Hardegg gróf győri kapitányi titulusa egyébként is az 1593. november 3. (az elbeszélte győzelem ideje) és 1594. szeptember 29. (a gróf kapitulációja) közé eső keletkezésre utal. A szerző részletezi a sereg összetételét, útvonalát, titkok tudója, ismeri az

¹⁷ E humanista istenalak Istvánffy kedvence a *Historia*eben.

¹⁸ *Pl. comitatus..., qui provinciam loco Hungaris sunt; Nyitra, Pozsony és Trencsén megnevezése után caeteri comitatus, quorum adhuc decem cis Danubium habemus, citra autem quinque; capitanei generales regni, quorum tres sunt: ad civitates (ut vocant) minerales seu montanas Nicolaus Palfius, ultra Danubium Georgius a Zrynio, ad Cassoviam Christophorus a Tieffenbach...* (Reusner, 200.) A III-ból példa: *Ea, quae circa Cassoviam est Hungaria, praepotens multarumque clientelarum barones habet, qui magnam manum militarium hominum eorumque praestantissimorum maximis sumptibus alunt, eaque regni pars ab omnibus praestantisima nobilissimaque nobis est et fertilissima.* (208)

¹⁹ *Causas quae essent, litteris mandare opus esse non putamus, quia arduae periculique plenae sunt, quas silentio magis tenendas, quam ante tempus in commune evulgandas satius esse putamus.* (202)

²⁰ Ezt támasztja alá a III. már említett bevezető része is: *inter summas occupationes unius aut duarum saltem horarum spacio foglalja össze a füleki eseményeket.*

események idejét, a hadrendet²¹ stb. Az igehasználát jellegzetessége a 3. személy, ami lehet stílusjegy, de utalhat a személyes jelenlét hiányára is. Feltűnő a szövegben Trencsény vármegye ismételt említése.²²

Mi a kapcsolat a II. és az 1. között? Az 1. későbbi keletkezésére utal Hardegg említése: a II-ben még *comes ab Hardeck Iauriensis capitaneus* (201.), ebben azonban az egész hadsereg *curae comitis Ferdinandi ab Hardek, tunc Iauriensis confinii praefecti committitur* (1r). Az 1. rövidít: a másikban részletesen olvasható, hogyan állítanak össze napok alatt a magyarok *iustum exercitum*, ebben már *facto itaque hoc pacto numeroso et iusto exercitu* olvasható. A II. tájékoztat a hadicél (Esztergom vagy Székesfehérvár) meghatározásáról folytatott vitáról, az 1. szerzője szerint a koronázóváros megtámadásának alternatívája Veszprémé volt. Előbbi megadja például Pálffy, Zrínyi hatáskörét, a sereg összetételét részletesebben, utóbbi azonban eltér tőle.²³ Alapvető különbség a két szöveg között, hogy a II. részletesen ismerteti Huszár Péter pápai kapitány ostromkísérleteit, az 1. a nevét sem említi. Hardegg a II-ban sok bírálatot kap, az 1. gyűlölettel ír róla, aminek oka lehet a szövegnek a vár feladása utáni keletkezése (*tunc*). A budai pasa közeledtének a híre a II-ban Nádasdyhoz, az 1-ben Pálffyhoz jut el, előbbiben Hardegg már eltávozott, utóbbiban még nem, a török ágyúk mennyiségét mindkettő ismeri. A II. ismeri a magyar hadrendet, sorolja a jelen levő bárókat, az 1. nem. Az 1. szövegnek a Székesfehérvár melletti győzelmet összegző kifejezést (*Victo fugato cesoque passa Budensi...*) viszont nem a II., hanem a III. tartalmazza (*bassam Budensem victum, fugatum, caesum*). A II. szövegben található októberi dátum olvasható az 1.-ben is, ám ezt Isthvánffy a margón novemberre javítja. Megállapítható tehát, hogy a két szöveg között létezik

²¹ Jobbról Zrínyi és Hardegg, balról Nádasdy, középen Pálffy *sic tamen, ut cuilibet horum ex iunioribus baronibus Hungaris quisque cum suo equitatu et alii confiniorum minores duces adessent, inter quos aetate iam grandior Nicolaus Istvanfius...* (206).

²² A seregszemlén túl: *extremum agmen iussis claudere Trenchiniensibus cum tribus hominum millibus duce Andrea Ostosith, viro nobilissimo ex comitatu Trenchiniensi et Ioanne Buday veterano insigni duce, similiter ex eodem comitatu profectis...* (202); a Huszár Péternek átadott csapatokról: *Hae erant primae comitatus Trenchiniensis, egregia manus: in qua ipsi nobiles personaliter circiter sexcenti* (203).

²³ A vezérek *ex praesidiis stipendiarios evocant, in eorum locum ex communi plebe in praesidia locant*. Utóbb közli a kihívott végváriak számát is: *esse potuere ad tria millia*. Az 1.: *Stipendiarii milites non adeo multi fuere. Maior pars ex plebea et populari tantum hominum caterva, selectiore tamen conflata fuit, ut, quae armis et viribus multum valeret* (1r).

kapcsolat, de az 1.-nek a II. nem meghatározó forrása. Ezt magyarázhatja, ha a II. szerzője tényleg nem vett részt az elbeszéltekben, miközben Istvánffy jelen volt. A *Historia*eba azonban olyan részek is bekerültek a II. szövegből, amelyeket Istvánffy az *Apparatus historicus*ba nem írt át.²⁴

Egészen más a helyzet a III. és az 1. kapcsolatával. A szövegek azonossága egyértelmű, azonban a kevés eltérés számbavétele is tanulságos. Ezek között van stílári, szórendi, szerkezetbeli,²⁵ a fontos azonban a tartalmi. Teuffenbach a III. szerint akár székéren is odaviteti magát a gyülekező magyar sereghez, az 1.-ben azonban Rudolf parancsára, *serio caesare mandante* utazik hozzájuk. A III. habozó, bizonytalankodó kassai főkapitányát *illustris baro, quadraginta annorum continuis praefecturis et rebus praeclare saepe gestis aetatisque honore illustris pene septuagenarius senex Simon Forgazius serio hortatur, excitat, confirmat*. Ez az 1.-ben nincs meg, van viszont a másiktól hiányzó vezérekatalógus (Báthori, Dobó,

²⁴ Például: *ex hostium castris ea nocte canes generosiores venatici multi ad nostros usque excubitores pervenerant non sentientibus ipsis Turcis et canes Turcici facile a nostris dignoscuntur ex propendentibus auriculis, cum nostri arrectis auribus nascantur.* (205.) – ...venaticos [615] hostium canes, quales propendentibus auriculis ac villosa cauda a nostratibus, qui arrectas et glabras habent, dignoscuntur, ad ipsorum stationes adcurrisse... (XXVII. könyv).

²⁵ Néhány példa: *Imponi solet hoc iam tempore per caesarem Cassoviae eius regni tractus metropoli singularis capitaneus, cui equidem incumberet rempublicam illis locis curare.* (III., 208.) – *Imponi solet hoc iam tempore per caesarem Cassoviae (quae civitas in eo regni tractu metropolis est) singularis militiae praefectus, cui in negotiis bellicis rempublicam illis locis curare incumbit.* (1., 3v); *Dum haec perfunctorie saltem fiunt, omnium animis admodum anxii de rerum eventu cum formidabilis Sinan bassa tota nobis Hungaria esset castraque nostra unum post aliud celeriter expugnasset, ecce, Deus Hungarorum res iam iacentes deploratasque pro immensa sua bonitate insperato et ne somniantibus quidem hominibus erigit victo caesoque flore et robore militiae Turcicae ad Albam, quo celerrime pii nostri Cassoviani accepto nuncio laetissimo nihil iam morae sibi faciendum censent, sed abrupta cunctatione omni inferunt ultro bellum fortunamque suam, an alteri exercitui iam victori par esse felicitate possit, experiri omnino statuunt.* (III., 208–209.) – *Dum haec ita geruntur ac interim Szinan passa toti Hungariae formidabilis est, quod iter primo quoque tempore cum validissimo exercitu contra nos adventare diceretur et iam antea [4r] castra nostra unum post aliud celeriter expugnasset. Ecce Deus omnium animis de rerum eventu admodum anxii Ungarorum res iam iacentes deploratasque pro immensa sua bonitate insperato et ne somniantibus quidem hominibus iterum atque iterum erigit ac victo caesoque ad Albam flore et robore militiae Turcicae incolae quoque superioris Ungariae nihil morae sibi faciendum censent, sed abrupta cunctatione ultro bellum inferunt fortunamque suam, an alteri exercitui iam victori par esse felicitate possit, experiri omnino statuunt ac intrepidi in hostem infestum exercitum ducunt.* Az utóbbi esetben épp a kevés változtatás miatt feltűnő a *pii nostri Cassoviani* kicserélése.

Forgách, Rákóczi, Homonnai). Szabatka leírásában alig különböznek, elfoglalásában csak egy névvel (*duce illustri barone Stephano Bahtorii*) több az 1., egyébként azonosak. A III. szöveg a *begus* kifejezést a *baroval* azonosítja, az 1. a *praefectusszal*, majd megadja a néhai Bebek Ferencnek a másikon nem található *baro* titulust. Alább *Palfius* is *Nicolaus Palfius*, *singulari virtute vir* lesz az 1.-ben, máskülönben a szöveg egyező kifejezésekkel, változtatott szórenddel ismétlődik, ám ismét bekerül Rudolf (*iubente caesare*). A török védők az 1. szerint csak fele annyian (*circiter duo millia*) vannak. Az 1. szöveg későbbi keletkezésére utal az is, hogy a füleki törökök távozása után ott még elolvasható: aki akar, beállhat kereszténynek, s állítólag kb. háromszázan éltek is a lehetőséggel. A vár ötvenegy évvel elveszte után *Dei optimi maximi infinita misericordia opeque rursus ad Ungaros rediit* (III. 211.) – *optimo principe et rege Rudolpho, eius nominis secundo feliciter regnante* szövi bele a történetbe az uralkodó alakját immár harmadszor az 1. szöveg, s azt is megadja, hogy Pálffy a csapatait Újvárról hozta. A török által üresen hagyott Nógrád el nem foglalásának felidézésekor a III. Teuffenbachot minősíti (*nupturiente et turpiter castra ... solvente*); az 1. óvatosabb, a cselekedetét (*minus prudenter* vonta vissza katonaságát). A III. végét az 1. elhagyja.

A Reusnernél található II. és III. szöveg tehát egyetlen, magas jogállású magyar²⁶ szerzőnek nagy valószínűséggel 1593–1594 fordulóján²⁷ megírt alkotása, aki könnyen érthető, gördülékeny, olykor választékos latinsággal²⁸ számol be bizonyos hadieseményekről, de megválogatja, mit oszt meg olvasóival. Eltérő mértékben, de mindkét írás kimutatható az *Apparatus historicus* első kötetének 1. szövegében, amely Hardegg győri

²⁶ A magyarokra értett számtalan *nostris* alakon túl erre mutat pl., hogy a III. szövegben Fülekről elmondja, valamikor Bebek Ferencé volt, azé, aki elhagyván Ferdinándot, János Zsigmondhoz állt.

²⁷ Mivel a III. szöveg a II. után kelt, s a végén szerzője azt fájlatja, hogy Teuffenbach alkalmatlansága miatt az egy teljes napon és éjszakán át üresen álló nógrádi várba visszaköltözött a török, viszont még csak nem is utal arra, hogy azt Pálffy 1594. március 10-én elfoglalta, a későbbi szövegnek is el kellett készülnie eddigre.

²⁸ Az igényes fogalmazáshoz: *Alteris non deerat, quid his suadentibus responderent et omnino praeteriri Strigonium, sed Albam Regiam tentandam placebat* (202). A néhány szóismétlés az egy-két órás alkotás velejárója is lehet, a végén írja is egy német kapitányról: *cuius nomen non succurrit sed post ocium nactus immortalis gloria, ut dignum certe est, celebratur* (215).

kapitányságának megszűnte (*tunc*, 1594. szeptember 29.) után,²⁹ de még 1598 tavasza előtt íródhatott le.³⁰

Visszatérve az *Apparatus historicus* szövegeihez, a 3. és a 4. szerzőjét azonosnak tekintem. Az utóbbi alkotója szerint ugyanis *archidux Matthias (ut supra memini) annis praeteritis Hungarico bello praefuerat...* (45v) – márpedig fentebb a szövegben nem említette, csak az 1594. éviben.³¹ Az 1. és a 3. szövegnek azonos a keletkezési helye: *scribo enim haec Posonii* (1r ill. 19v). Ha e két szöveg egyszeri alkotás eredménye lenne, nem ismételné meg a szerző a helymegjelölést, a szó szerinti egyezés pedig egyazon alkotóra utalhat.

A 3. szöveg alkotója több adatot is közöl magáról. Ott van, noha nem kezdettől fogva, Mátyás főherceg Esztergomot ostromló táborában. Istvánffyról tudjuk, hogy jelen volt, de nem kezdettől fogva: a Szent Tamás-hegyen levő török erőd elfoglalása után pár nappal érkezett meg.³² A tábori gyűlés a szerzőt a regensburgi birodalmi gyűlésre küldi (*destinatus fueram*) Kutassi János mellé segély kérésére. Igyekezik teljesíteni megbízását: *summa diligentia praestiterimus, parum ... effecimus ... scriptum ... per nos exhibitum fuit.*³³ Regensburgból visszajőve Mátyás főherceg hívására augusztus 12-én érkezik meg a táborba,³⁴ s ott is marad a visszavonulásig. Joó János szerzőségére utal, hogy a már régebb óta császára mellett levő kancellárén kívül csak a személynök számára kiállított

²⁹ Hogy nem az 1-ről készült a III., hanem fordítva, az is alátámasztja, hogy utóbbiban Fülek minden alakja *Fill...*-ként olvasható, míg az Istvánffy kezével írtban egy 1-lel; vagy, amiként a *Historia*ban is, az 1. szöveg mindig az *Ungar...* alakot használja, míg a III.-ban kizárólag a *Hungar...* található.

³⁰ Ekkor hal meg ugyanis a kassai főkapitány, aki a szöveg szerint *nunc baro Germanus, Christophorus a Teuffenpach, senex et ex podagra valetudinarius* (3v).

³¹ Vagy: *comes Hardekium Laurinum, ut scriptum per nos est, superiori anno praeter omnem omnium spem et expectationem sine urgenti ratione ultro hosti tradiderat...* (50r) – természetesen ez az átadás is az 1594. évi események között szerepel.

³² Istvánffy kezétől származó széljegyzet: *Primus vallum Sancti Thomae conscendit Radich Vaivoda, centurio peditum Besprimiensium cum Paulo Siilva, similiter centurione Besprimiensi, demum eos successere et Germani. Sic quidem [Holubnál, s nyomán Bartonieknél mihi] retulit dominus comes Georgius de Zrinio, qui praesens fuit, mihi, qui paucis post diebus in castra veni.* (22v)

³³ Ezt követően az előterjesztett szöveget olvashatjuk (25v–28v), majd a németről szóról szóra latinra fordított, július 22-én kelt választ (*responsum ex Germanico in Latinum de verbo ad verbum translatum fuit, sicut sequitur* – 28v–29r).

³⁴ *...ego Ratisbona rediens ab archi|34r|duce vocatus duodecima die mensis Augusti eo veni...*

menlevelek ismertek.³⁵ A 3. szöveg szerzője a fogalmazás szerint csakugyan magas méltóság vagy tiszttség viselője: a rengeteg hiány és az ellenség törekvései közepette a főherceg táborában mást nem tudtak kitalálni, mint hogy az alispánokhoz, Illésházyhoz, *qui multa autoritate in comitatu Posoniensi pollebat*, valamint Fejérváryhoz sűrű levelet írjanak *tam ipse archidux, quam etiam Palfius et ego*. Szeptember 7-én *iussu Palfii* elfogott török katonák vallomását írja össze és küldi át Mátyásnak.³⁶

Az 1., a 3. és a 4. szöveg jellemzője az 1595-ben kivégzett Hardegg gróf igen sötét színnel való ábrázolása, valamint Pálffy Miklós még annál is élénkebb magasztalása (ez utóbbi a többi szövegnek is meghatározója).³⁷ Hardeggéről megtudjuk, *ceteris prudentior esse debebat; impatiens laboris; rei familiarae curandae potius, quam militiae assuetus; stolidus; imprudens; mente captus; amplamque praedam domi per fas et nefas colligit et huc illucque a milite distractam exegit et extorquet* stb. (1.). A 3. szerint *vilis, inutilis, ineptus* stb., *eximius errorja* miatt a keresztény sereg nagy kárt szenved, még nevetségessé válását is részletesen megismerjük.³⁸

³⁵ A MOE nem közöl adatot arra vonatkozólag, hogy az esztergomi részgyűlés követséget küld Regensburgba (VIII. k., a Mátyás főherceghez felterjesztett végzések szövege: 185–188.) A menlevelekhez: Holub 27, Szekfű Gyulának a birodalmi gyűlés irataiból vett adataira hivatkova. – Holub ugyanakkor többek között Cornazzani parmai követ jelentése alapján azt is állítja, hogy Istvánffy 1596-ban Kutassival valamint csehekkkel és osztrákokkal együtt tagja a lengyelországi követségnek. A *Historiae XXX.* könyvében, a 689. oldalon azonban ez olvasható: *Ivere Iohannes Cutassius, lauriensis et Andreas, Vratislaviensis episcopi, Iohannes Horinstanius, Adamgallus Poppelius et Iohannes Iovius...*

³⁶ ...*istud* [Szinán átkelési kísérletét] *die quoque illa, quae ipsum beatae virginis festum praecesserat, Thurcae quidam viginti quattuor, quos Palfiani milites ex Thurcicis castris captos adduxerant, uno omnes affirmaverant, quorum examen per me conscriptum iussu Palfii, qui in castris tunc adhuc decumbebat, statim eadem die archiduci transmiseram...* (Istvánffy szerzősége ellen szól a fogalmazás is, nem gondolom, hogy a királyság nádori helytartójának Pálffy parancsolt volna.)

³⁷ Ez a *Historia*eba az 1593 őszen folytatott hadjárat felidézésénél a vezérek közötti feszültségként kerül át: *quum imparibus suffragiis ducem Hardeccum, qui exercitui praeesset, constituissent (Palfius enim et Zrinianus ex officii praerogativa cedere illi nequaquam volebant, sed postea, ne ea contentio rebus gerendis obstaret, hortatu procerum acquirere)...* (XXVII. könyv, 612. o.)

³⁸ *Pasquilli autem et famosi libelli de eo suisque asseclis aliquot editi sunt. Illud ridiculum fuit, quod, cum se passim proscindi cognovisset, archiducem in castris tam diu sollicitavit, donec assentiretur, ut in ipsis quidem castris tympano et tubis per caduceos, Viennae autem publicis literis vallvis affixis honor eius proclamaretur. Quod ei apud prudentiores non modo nihil profuit, sed et ludibrio ac vesaniae habitum est.* ⁴

Ekkora alkalmatlansága alapján mindenki el akarja mozdítani hivatalából, még a császár is egyetért ezzel (a szerző magas állására utal megjegyzése: *ut certo intellexi*), sőt ezt elő is írja; a főherceg környezete (Ungnad Dávid) azonban megakadályozza. Mind az 1., mind a 3. szövegben található olyan megfogalmazás, amely valóságtartalmától függetlenül gyanú árnyékát borítja Hardeggre: 1593-ban a szerző szerint Hardegg egy, a saját kardjától szerzett könnyű seb miatt (*proprio gladio in sinistrum crus a semetipso converso tantillum laesus*) nem rohanja meg a győzelem után minden bizonnyal könnyen megszerezhető Fehérvárt. Az 1594. évi harcok során a szerző maga is tanúskodik: *Vidi egomet in meniis et propugnaculis tormenta in tentoria Szinani directa fuisse, verum petenti mihi bombardarios, ut explodantur, responsum esse, quod praefectus serio eis commisisset, ne ullo pacto Szinani tentoria infestentur*. Növekvő Hardegg-ellenessége e szövegben így csúcsosodik ki: *homo perfrutae frontis et, qui Catonem ne forte nunquam legerat, neque in memoriam revocabat apud probos et fortes viros plus in honoris et famae conservatione, quam vitae et omnium rerum amissione positum esse*. Ekkora indulat után nem meglepő, hogy az 1595. évi események ismertetésekor hosszan kitér Hardegg árulására, elítélésére és kivégzésére: *Sed, priusquam enumeratione eorum, quae secunda sunt, ulterius progrediamur, paucula de Ferdinandi comitis Hardekii supplicio inseram, quo ipse ob traditum Thurcis Laurinum affectus est*. (50r–v) Elmagyarazza azt is, miért éppen a jobb karját és a fejét vágják le. Fogalmazása történetírót sejtet, amint a folytatás is: *Verum, ut ad ea veniamus, quae sub Strigonio acta sunt...* (51v).³⁹ A szöveg írója a jogban is jártas (Joó *personalis*, Isthvánffy *locumtenens officii palatinalis in iudiciis*): a császár nem tehet mást, *quin diem locumque et iudices constitueret, ut processu iuris militaris Germaniae totum negocium cognosceretur*. A bírák *aliquot terminis conveniunt et audito tam procuratore camerali, qui actorem agebat, quam ipso etiam comite, nec non Nicolao Perlino et omnibus eorum militum, qui traditioni presentes fuerunt, omnia diligenter propendunt et discutiunt, sententiam tamen iussu |51r| caesaris non pronunciant, sed votum et iudicium suum in aulam caesari Pragam transmittunt* – az ügyintézés az Illésházy-per előképe is lehetne. A

³⁹ Hasonló fogalmazás az 1. szövegben: *redibo ad narrationem historicam* (7r). A 2-ban: nagy ágyúzás ismertetése után *Hoc loco, priusquam, quae sequenti nocte et altera die secuta sunt, recenseantur, de situ arcis paucula annectere lubet*. A 6-ban a magyarországi kormányzás bírálata után: *Verum his optimo animo praemissis sequitur, ut quod in re militari hoc anno actum est, perstringamus*. (75v)

jogi ismeretek a magyar jogra is kiterjednek, a kisebb várakat feladó magyar kapitányokról így ír: az uralkodó *horum etiam causam proceribus aliisque ipsius regni statibus et ordinibus videndam atque cognoscendam proponit. Qui in universum omnes ea feriuntur sententia, quae in regni statutis de castrorum traditoribus expressa habetur, nota videlicet perpetuae infidelitatis, quod est amissio vitae et universorum bonorum* (51r).

Jellemzője valamennyi szövegnek,⁴⁰ hogy szerzője számára minden Isten rendeléséből történik, így mindenért neki tartozik hálával az ember, általánosan: *manifeste apparebat ducem nostrum Deum esse ipsumque pro nobis pugnassee hostiumque vires, mentem, animum, cor, ingenium, artem bellandi denique omnia ademisse.*⁴¹

A szövegek szerzője általában tud a haditerveket eldöntő vitákról is, s a 2. szövegtől kezdve jellegzetessége mindegyiknek, hogy kitér a tanácskozások szükségtelenül hosszú voltára.⁴² A magyarországi földrajz,

⁴⁰ Pl. az 1-ben haditerv megváltoztatásáról: *singulari et speciali Dei praepotentis eiusque sancti spiritus instinctu*; a győzelem és fortuna Isten adományja (*victoria ac fortuna a divina maiestate Christiano populo data*); Füleket *Dei optimi maximi infinita misericordia opereque* vesszük vissza; *omnis certe merito laus et gloria soli Deo ex hoc nunc et in perpetuum tribuenda*; a Fehérvár melletti győzelemről *Deus sibi* [a keresztényeknek] *in manus dederat*. Színántól fél Magyarország, amikor íme, hanyatló állapotunkat mérhetetlen jóságával Isten feltámasztja, s a török Fehérvár melletti leverése után a felső-magyarországi lakók is fegyverre kapnak. – A 2. záró sorai: *Pro quibus omnibus* [Nógrád és a többi vár visszafoglalásáért] *laus sit summo Deo patri eiusdemque filio redemptori nostro ac spiritui sancto et faxit aeterna maiestas, ut sub regimine optimi nostri regis Rudolphi, quod sub eius antecessoribus amissum est, potenti et auxiliari Dei manu feliciter recuperetur. Amen.* – A 3-ban Esztergom eredménytelen ostrománál: *ademerat Deus cor et animum militis*. Általánosan az év sikertelenségei után: *Credibile itaque est voluisse Deum, ut quilibet cognosceret iudicium suum ab hominum opinione longe diversum esse solere scireque semper in sua divina voluntate terminos rerum nostrarum neque valere humanas vires sine suis viribus.* – A 4-ben Esztergom elfoglalása után: *Potuissem nostri non difficulter per Dei gratiam Budam quoque capere, si victoria, quam Deus eis concesserat, recte uti novissent.* – Az 5-ben a mezőkeresztesi vereségről: *Verum credibile est permissione divina factum esse, [70r] ut non modo gregarius miles, sed ipsi etiam duces alarumque praefecti dementarentur...*

⁴¹ Ezen 1. feljegyzés vége felé Isten három csodájáról ír, amiket, akárcsak Jerikó eleste után, a népért Magyarország üdvére művelt, s ezeket az összes füleki török védő is állítja: a tüzérek megbénulnak, majd a hitvesek és a gyerekek rejtélyes betegségtől hullani kezdenek, s könyörögni férjüknek a feladásért, a harmadik pedig a Pálffy sátra feletti kereszt. Ezt követően vizatér *ad narrationem historicam*.

⁴² ...*deliberatum postea diu multumque fuit* – az 5-ben például: *postquam rerum more solito per nonnullos dies frustra consultationibus tempus teritur* (63v).

történelem, társadalomtörténet ismerete minden szövegben feltűnő. Bár stilisztikai megfigyelésekből nagy mennyiségű korabeli latin elbeszélő alkotás ismeretének hiányában nem következtethetők, a szövegeknek jellemzője az általános alany pl/2. személyű állítmány esetén.⁴³ Olyan, ritkán használnak tekinthető kifejezések, mint a *pusillanimitas* vagy a *voti compos*, többször is megtalálhatók az 1., a 3., a 6. illetve a 3., az 5. és a 6. szövegben és a *Historiae*ban is előfordulnak,⁴⁴ ám ez nem csak a szerző azonosságát jelentheti, hanem átvételt is. A *tuguriola* egyszer a 3. szövegben fordul elő (*Incenduntur a Germanis more eorum solito tuguriola*⁴⁵, 39r), egyszer, a 6.-ban.

Humanista történetíróra utal, hogy egy ostrom felidézésekor a vár fekvése, leírása,⁴⁶ több esetben története⁴⁷ is megelevenedik. Amikor tervekről ír, a lehetséges következményeket is sorolja. Amikor kudarcról számol be, az okokat is keresi. Az 1594. évi hadműveletek sikertelenségét (3. szöveg) a külföldi katonaság önhittségében, magyargyűlöletében látja, abban, hogy Isten így akarta megmutatni, nélküle az emberi erő semmi,

⁴³ Az 1. szöveg szerint mindenki eljött, mintha szent háborúra készülne: *ut vix aliquem ad militiam aptum domi mansisse existimares* (1v). A 3-ban Esztergom ostrománál *nullus plane fuit biremium nostrarum usus, neque navium nazadisticarum, ut eas spectandi tantum et cuiusdam pompae gratia illuc allatas fuisse crederes*. A tatárok *remotiora quaeque loca tanta celeritate pervagati sunt, ut uno tempore eos in stationibus et in excursionibus esse crederes*. Az 5.-ben: III. Mohamed szultán *adeo splendide et pompose se itineri committit, ut non in bellum, sed propemodum ad nuptias et spectaculum profecturum ipsum crederes*. Vagy: *ut in utram partem te flectere deberes ac, an Tartaris vel Szinano resistendum esset, nescires*.

⁴⁴ Például: XXIII. könyv, 474. o., XXIX. k., 655. o. (itt, akárcsak az említett 3. számú szövegben, Hardegg grófra) ill. XXX. k., 705. o., XXXI. k., 724. o. stb.

⁴⁵ Ez a *Historiae*ban már bírálattal együtt olvasható: *quum Germani pro more tuguriola sua secus, quam habebant in mandatis, subiecto igne incendissent...* (XXVIII. könyv, 642. o.).

⁴⁶ Például az 1-ben Szabatkáról: *alta fossa aqua plena, ad haec duplici muro, altero exteriore scilicet e trabibus terraque opere firmo cum quatuor propugnaculis effecto, altero, qui inferior est, toto e solido lapide aedificato egregie munita*.

⁴⁷ Ugyanabban a szövegben például Fülekről: *Haec arx, dum nostrae res starent, baronis Francisci Bebek, acerrimi viri, eius, qui Ferdinando imperatore [4v] relicto ad Iohannem secundum, principem Transsilvaniae defecerat, sub ditione fuit. Sed mirabili casu praefecti negligentia, sive sanguine tantae opportunitatis firmitatisque arx incredibili prope Ungariae damno amissa erat*. A szerző történelemszemlélete miatt figyelemre méltó, hogy a XVI. század közepe még olyan kor a számára, *dum nostrae res starent* – azért, mert 1594–98 közöttől nézi? A *Historiae*ban a megfelelő helyen értelemszerűen rövidebben található: *Olim arx erat Bebecorum, a quibus quo astu quave unius noctis fraude ante XL annos amissa fuerit, suo loco memoravi*.

márpedig a *disciplina militaris* hiányától (merthogy nem volt hadvezérünk, aki betartassa) szenvedő lakosság gyötrelme az égis hatolva haragját ellenünk ébresztette fel. Az 1596. évi katasztrófák már egész rezsimkritikát szülnek. Helyismeret, történelem, stratégia, Isten egyszerre jelenik meg a 2. szövegben: a Garam és az Ipoly környéki, *a quinquaginta fere annis* a töröktől birtokolt *pulcherrimus és fertilissimus* föld *Dei beneficio* szereztessék vissza, egyébként az *opera et industria Nicolai Palfii* visszaszerzettek is veszély fenyegeti. Nógrád ostrománál nem csak a fekvést ismerteti részletesen, hanem a feliratot is, amelyen olvasható, hogy Báthori Miklós váci püspök építtette a várat 1484-ben. Különleges, a *Historia*ban a kamara kapzsiságára vonatkozó kitétel nélkül megtalálható ismeretet árul el az 5. szöveg szerzője: az egri kapitányságot Nyáry Pál, *eius Stephani Niarii frater natu minor tenuit, qui superioribus annis per nostrum imperatorem et regem Rudolphum* [64r] *ad caeremonias circumcisionis huius* [tudniillik III.] *Mehemetis Byzantium transmissus fuerat, avaritia potius (ut opinio est) camerae regiae ad id munus paucioribus sumptibus, quam quisquam antea promotus, quam quod eam praefecturam nunquam antea bellum expertus mereretur.*

A szövegekben a *fertur, aiunt, dicunt* stb. állítmány közöl adatot, hírt stb.; kivétel csak a személyes jelenlét esetében van, akkor viszont mindig 1. személy, pl. *existimo*. E hitelességre törekvő finom nyelvtani megkülönböztetéshez hasonlóan az élmény személyességének hangsúlyozása⁴⁸ növeli például vereségeink magyarázatának hitelét (3. számú szöveg): *Vidimus soepissime militem in campis gramina altiora frugibus falcare noluisse, ut equis daret, sed loco herbae optimas quasque fruges defalcavit et equis proposuit. Vidimus infinitos acervos frumenti nondum triturrati avectos et non secus, quam si purum stramen esset, equis substratos et foede dissipatos ac deperditos esse neglecto stramine, quod in horreis habebatur et in hunc usum adhiberi poterat. Vidimus boves et equos*

⁴⁸ Íróra valló fogalmazás lépten-nyomon található, pl. az 5.-ben: *Non defuere nonnulli, qui ipsum in itinere disenteria correptum mortem obiisse spargerent, alii a matre ac ab uxoribus e medio itinere revocatum esse neque, nisi per Giafer vezirium id bellum perfecturum disseminabant. Alii alia confingebant, ut tanto magis nos detinerent, quo minus rebus nostris celeberrime et solertissime prospiceremus, ipse vero omnia pro voto contra nos agere et conficere posset. Később: Quo ubi pervenitur, munitio statim forti obsidione cingitur, aggeres ponuntur, corbes terra replentur, stationes disponuntur, tormenta diriguntur et pro virili laboratur, ut, quod superiore anno hoc loco neglectum fuerat, nunc resarciatur et tanti momenti confinium ab hostibus recuepretur.*

*curribus militum*⁴⁹ *alligatos et miseram plebem cum lachrimis et praecibus gemitibusque subsecutum fuisse, neque tamen ullum unquam hominem misertum illius esse. In summa quicquid uspiam excogitari potest, totum praeda huius gentis fuit, quam noster populus non secus cavit atque fugit, quam si hostis Thurca esset. Quae quidem pauperum oppressio an non ipsas coeli nubes haud immerito penetrare potuerit Deumque nobis maxime iratum reddiderat, ne de nostro hoste ullam victoriam reportaremus, iudicabit prudens quilibet.*

E hat szöveghez tartozhatik a II. kötetben található (83r–88r), *Anno 1605* című, feltehetően nem Isthvánffy által papírra vetett is. Egy sorozat nem első darabja (kezdet: *Anno postea insequenti 1605...*), talán 1605-ben kelt,⁵⁰ ebben is előfordul a jellegzetes sing. 2. személyű alak.⁵¹ Szerzője érzelemmentesen fogalmaz, Rudolf *caesar* és nem *rex*, néhányszor olvasható róla, hogy fáradozik helyzete javításán, dicséret, vagy éppen szeretet azonban nem érezhető. Az író szóról szóra közöl egy Szerencsen 1605. március 29-én kelt, a felkelés okait is összefoglaló országgyűlési meghívót, megadva még azt is, hogy magyar nyelven készült. Nem Bocskai-párti, de elismeri, csodálatos gyorsasággal nőtt a felkelés tábora. Fogalmazásán az érződik, hogy a felkelők által hangoztatott okok számára inkább ürügyek, végül a szabadságukat és reliógiójukat védelmező magyarok a törökökkel és a tatárokkal elegyesen rabolják saját nemzetüket.⁵² Szánja a Bocskaiék által leölt vagy a törököknek eladott nőket, gyerekeket, ausztriai stb. tömegeket meg a császárpárti idegen katonaság által pusztított magyar népeiséget. Illésházyt meg is dicséri, hogy végül megzabolázta valamelyest

⁴⁹ A margón Isthvánffy általam kiolvasni nem tudott, kb. kilenc betűből álló megjegyzése: *vidi** (43v).

⁵⁰ Némethy Gergely visszahúzódott a Rábán túlra, *neque inde amplius praesenti anno rediit* (87r). *Rosburmius praesenti anno Pragam vocatus* (87v) halálbüntetést kap törökösségért. *Hoc demum anno* (88r) Pethe Márton meghal sokaknak megalégedésére, *ut qui quoque non minimam causam praesentis anni tumultum praebuisse existimaretur*.

⁵¹ *Explicari nullis verbis potest, quam ingens hominum numerus ... abductus fuerit et quantae caedes ... patratae sint, ut iam omnem populum et agricolam deletum iri existimasses* (87r).

⁵² *Mirum enim est dictu, quantum partis Bochkaianae nuemrus in dies accreverit, quamque concurrerint plurimi continuo ad persecutionem exterarum nationum, ut is Ungarus foeliciorem se esse opinaretur, qui alacriori animo pro vindicanda libertate proque religionis defensione (ut id iactitabant) ipsas nationes aggredi vimque eis maiorem inferre posset, memores multarum violentiarum praeteritis annis ab eis perpessarum. Animus tamen hic eorum vindicandae libertatis et defendendae religionis postea ad manifestas etiam propriae nationis rapinas atque violentias exarsit atque inundavit.*

Bocskai katonaságát, akkora tekintélye volt nála, hogy bárkit kedve szerint megbüntethetett. Erre egyetlen példát hoz, az elbeszélés végén: Somogyi István kincstári jogügyigazgatót Illésházy az ellene folytatott perben játszott szerepe miatt (és mert engedetlennek látszott), *laqueo suspendi et in illius dorsum hoc epitetum maiusculis literis ascribi fecit: Legum patriae violator*. Hozzá is teszi rögtön, e dolog a legtöbbeknek, *qui apud caesarem eius auxilii et acceptorum damnorum rei fuerunt*, nem csekély rettenetet okozott, *quod existimarent de se quoque olim similem vindictam acceptum iri*. Ez Joóra és Istvánffyra egyaránt vonatkozhatik.

E megállapításokat úgy összegezhetem, hogy a szövegek egyetlen szerző folytatásos alkotásai, s e szerző az általa közölt tények, ismeretei sokrétűsége, grammatikája és stílusa finomsága alapján jogban jártas, magyar, (kor)történetíró. Nagy örömmel láttam volna e történetíróban Istvánffy Miklóst, azonban a propalatinus a regensburgi követjárás⁵³ idején a *Historiae* tudósítása szerint Petrinja ostrománál vitézkedik. Vannak apróbb jelei is, hogy nem lehet ő a szerző. A hét szövegből abban a négyben, amelyik nem az ő kezétől való, másfélszázszor fordul elő a török *Thurc...* alakban, az általa leírt háromban azonban egyszer sem, amiként a *Historiae* harmincvalahány könyvében is kizárólag *Turc...* található. Ugyanez a helyzet az *oe* diphtongussal: a nem általa másolt szövegekben gyakori, az általa másoltakban nincs, amiként a *Historiae*ban sem. A hét szövegben nyolcszor előforduló *ecce* kifejezést természetesen a másoló nem hagyja el, ám a *Historiae*ban egyszer sem találkozni vele. A szerző meghatározásának alapja az 1594. évi regensburgi követség lehet. Mivel az ezt ismertető szöveg Joó János szerzőségére mutat, megnéztem, van-e a *personalis* irodalmi munkásságához vezető nyom. A személynök, amint Kulcsár Péter most megjelent lelőhely-jegyzékéből is megtudható, feljegyzést készített Nógrád 1594. évi visszafoglalásáról.⁵⁴

Ennek elolvasása több nyilvánvaló következtetést is eredményez. Istvánffy *Apparatus historicus* I. kötetének 2., azaz saját kezűleg átírt darabja a szöveg egészét tekintve azonos ezzel a feljegyzésével, az átíró azonban

⁵³ Nem érv, de a *Historiae* elolvasása után a regensburgi követségre készített, a feljegyzésbe szó szerint bemásolt szöveget kezdettől fogva idegennek, többször sekélyesnek éreztem.

⁵⁴ *Expugnatio arcis Novigrad 10. 03. 1594*, in *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700* / (composuit Kulcsár Péter Balassi OSzK 2003, 265). A kézirat lelőhelye: HHStA, Ung. A., Allg. A., fasc. 126, Konv. A., fol. 19. sqq.

stílusos változtatásokat hajtott végre⁵⁵ (amelyek a *domus Austriacaval* kapcsolatban már tartalmilag is tekinthetők). Elfogadva, hogy a 3. és a 4. szöveg szerzője azonos, mégpedig a regensburgi követjárás miatt kizárásos alapon Joó János, a 2. szöveg pedig eleve az övé; ugyanakkor feltételezve, hogy az összes szöveg egyetlen szerző alkotása, az állítható, hogy Istvánffy forrásgyűjteménye egy Joó János által írt kortörténet valamekkora részét őrizte meg. Azt is valószínűnek tartom, hogy a Reusnernél található két *incerti auctoris* szöveg szintén a személynök alkotása.⁵⁶ Joó nógrádi feljegyzése a magyarországi háborúról tudósító német Gabelmann anyagának része,⁵⁷ ez is lehet az oka annak, hogy úgy érezni, a külföld számára készült.⁵⁸

A Nógrád ostromáról készített feljegyzésekből képet alkothatunk arról, miként változtatott Istvánffy az eredetét. Általában tömörített,⁵⁹ gyakori a stílusos (például szavak vagy rendjük megváltoztatása)⁶⁰ átalakítás,

⁵⁵ Életszerűtlenként hagyom figyelmen kívül azt a lehetőséget, hogy Joó maga még utóbb változtatott a szövegen, ami számunkra elveszett, de Istvánffy szó szerint átírta volna.

⁵⁶ A fentebb a szöveg keletkezéséről és a szerző személyéről tett megállapítások Joó Jánosra is illenek. A többi szöveghez kapcsolja a II–III-at pl. az *oe* diphtongus használata, hasonló kifejezések (Joó, 21r: ...*Palffio per fidos et praecipuos exploratores, quibus ipse mirum in modum abundat...* – II, 200.: ...*exploratores, quorum barones Hungari ... inter Turcas passim plurimos habent...*; III, 209–210.: [Pálffy] *avidus ... gloriae baro, ... militiae amore florens* – Joó, 20v: *militari gloria praestans Nicolao Palffii*; III, 208.: *Ecce! Deus Hungarorum res ... erigit...*), másutt sem használ *Ung...* alakot, ellene szól viszont a *Turc...* alak, *Thurc...* nincs. – Trencsény vármegyének a II-ben található ismételt említésére magyarázat lehet, ha Joó János előneve (kazaházi) az ottani Kaza birtokából ered.

⁵⁷ Fazekas Istvánnak, a bécsi magyar delegáció vezetőjének szíves közlése, akinek a kézirat fénymásolatát is köszönöm.

⁵⁸ Az 1605. év eseményeiből felidézött természetesen már nem írhatta Gabelmannak.

⁵⁹ Például Joónál *Christophorus a Teuffenpach, partium superiorum regni Hunariae supremeus capitaneus, nescitur, propione an aliorum consilio* nem folytatta a füleki hadjáratot (20r), Istvánffynál csak *Christophorus a Teuffenpach ... continuare noluisse* (11r). Ugyanott a *ditioni suae maiestatis caesareae atque regiae* kifejezés helyébe *ipsi regni* kerül. Joó: *Mirum dictu* [ugyanaz a kifejezés megtalálható a 7. szövegben is, lásd az 52. jegyzetet] *est, quam incommodo tempore haec expeditio inchoata susceptaque fuerit*. Istvánffy: *Mirum dictu est, quam incommodo tempore haec expeditio suscepta fuerit*.

⁶⁰ Például Joó: *Fuerunt plerique ex consiliariis, qui capta nuper a passa Szinano duo castra Wezprim et Palota recuperanda esse censuere...* (20r) – Istvánffy: *...etsi non defuerint nonnulli, qui capta nuper a passa Szinano duo castra Wesprimium et Palotam recuperanda esse censerent...* (11r). Joó: *...praeter vexilla in aggeribus arcis extensa nihil plane conspectum est...* (21v) – Istvánffy: *...praeter vexilla in aggeribus arcis explicata nihil omnino conspectum est...* (13v). Joó: *ad profunditatem unius et dimidiae hastae*

de előfordulnak grammatikai javítások⁶¹ is. Két mondatot egyáltalán nem vesz át, két adatban pedig eltér.⁶² Joó magát nem nevesíti szövegében, Istvánffy egy szó szerint átvett mondat végéhez odateszi, hogy az ellátásról való gondoskodást Pálffy *volente archiduce viro patriam amanti, Iohanni Io de Kazahaza, primario regni iudici et consiliario imperatoris committit*. Nógrádról Joó megírja, a tavalyi hadjárat során egyedül maradt török kézen, Istvánffy ezt meg is okolja: *ob immaturum Teuffenpachii Fileko discessum*. Leo Gallról sincs olyan jó véleménye, az *optimus vir* kifejezés elmarad a neve elől, alább egy *diligentia et dexteritate Leonis Gall* szerkezetet egyszerűen kihagy, s nála Erasmus Praun sem *veteranus dexter miles*. Istvánffy a leginkább Mátyás főherceg esetében *parcus laudator*.⁶³ Neki *archidux Austriae, Matthias* az, aki Joó számára *serenissimus archidux Austriae, Matthias, militiae studiosissimus, curae laborisque patiens et ad maiora quaeque obeunda optime animatus*, alább pedig a *princeps optimus*ból lesz *princeps*. Következétesen vonja el tőle a dicséretet, a főherceg Joónál *rebus bellicis in hoc regno Hungariae per fratrem, sacratissimum imperatorem regemque Rudolphum iam antea prudenter et non sine fructu suffectus*, nála csak *rebus bellicis in hoc regno Ungariae per fratrem imperatorem et regem, Rudolphum iam antea praefectus*.⁶⁴ Pálffynak nem elég az ostrom gondja, arra is ügyel, hogy *archidux ipsaque archiducis aula, quam fieri posset, commodissime ad Nograd deducerentur*, a még hatvan felett is hadakozó Istvánffy a főhercegi udvar után beszúrja: *militiae nondum assueta*.⁶⁵

Hungaricae longioris – Istvánffy: ad profunditatem unius et dimidiae longioris hastae Ungaricae.

⁶¹ Általában a *consecutio temporum* esetében, pl. a 20v-n *subministraretur* helyébe *subministretur*, vagy *crediderint* helyébe *crederent* (21r), *faciat* helyébe *faceret*, *pateret* helyébe *pateat*, *posset* helyébe *possit* (22r). Egy igeneves szerkezet: *nuncium adfertur begum Nogradiensem ... consentire nolle dicereque, quod barbam canam haberet...*, Istvánffynál természetesen *habere quod* nélkül.

⁶² Az egyik ostromkísérlésben a magyarok Joó szerint *duodecim circiter* vesztek, nála *triginta circiter*, illetve a főherceg kíséretében Fejérvösi mellett nem Ungnad Dávidot tudja, hanem Szuhait.

⁶³ Általa használt kifejezés a *Historiae*ban, Velsről: *parcus Pannoniorum laudator*, XII. könyv, 330v.

⁶⁴ E helyütt az átírás idejére is következtethetni abból, hogy Joó megjegyzésébe, miszerint a tanácskozássra Győr alkalmas hely, Istvánffy beszúrja: *tunc*.

⁶⁵ Ezt megismétli alább is (*archidux licet militiae nondum gnarus, tamen mirum in modum animatus spretis et vilipensis omnibus itineris incommoditatibus*), amikor Joó az időjárás

A Reusnernél olvasható III. szövegbe az átíráskor Isthvánffy háromszor is beleszövi a császár alakját. Az *Apparatus historicus* első kötetének mind a hat szövegére jellemző a Rudolf iránti megingathatatlan tisztelet, sőt talán szeretet. (A 7. számúra nem, de 1605-ben már nem volt miért lelkesedni.) Ez azért is figyelemre méltó, mert a 3. szövegtől kezdődően erősödik a főhercegek, főleg Mátyás kárhoztatása,⁶⁶ ami az 1597. évi események ismertetésekor (6.) az ausztriai ház egész magyarországi kormányzásának udvarias, de igen határozott, magyar nézőpontú bírálatában összegződik, noha Rudolfról még akkor is megírja *semper omnibus suis antecessoribus Austriacis diligentia et foellicitate ac rerum gerendarum dexteritate praecelluisse certum est* (73v). Az uralkodója iránti szeretet⁶⁷ és a Mátyás főherceg iránti ellenérzés kimutatható a *Historiaeban*,⁶⁸ még annak ellenére is, hogy megjelenése előtt az udvari könyvtár igazgatójával átnézették, nincs-e benne valami hátrányos a

---

viszontagságairól írva dicséri a főherceg kitartását (*archidux admiranda corporis et animi virtute spretis et vilipensis omnibus itineris incommoditatibus*).

⁶⁶ Például Rudolfról: *de belli duce consilia capit ac loco archiducis Matthiae (quem superioribus bellis ignavia notatum animadverterat)...* (58v); Miksa alkalmatlanságáról Hatvan ostroma kapcsán: *consilium, quia ancipites essent, quorsum Turcicae vires tenderent, tum etiam, quod archidux diversorum opinionibus se regi pateretur, diutius, quam par fuit, protractum fuit* |60r|, *ita ut multi dies elaborerentur...* Hatvan elfoglalása után a mieink *sive, quod Turcicum exercitum multitudine et viribus nostro exercitui praevalere existimarent, sive, quod* |63r| *animosis ducibus carerent, diu multumque deliberarunt, quid deinceps factu opus sit.*

⁶⁷ Ehhez adalék az is, hogy Isthvánffy 1597-ben elkészített sírfelirata császára nevével kezdődik, 1603-ban pedig, amikor megfaragtatta, a császári sást tétette rá. A felirat szövege olvasható például Holub, 43.

⁶⁸ A főherceg fővezéreként tehetségtelen: Győr alóli visszavonuláskor *...princeps quoque cum ducibus ac primoribus eodem modo sine ordine progredi* (XXVIII. könyv, 642.); alkalmatlan: *ubi virtutes imperatoriae ac felicitas desunt casuque magis et fortuna, quam virtute et consilio res geruntur et magnae copiae oneri magis, quam auxilio sunt, et frustra suscipi omnem laborem oportet* (646); kártékony: *seregét per oppida et pagos non sine incomparabili miserorum incolarum damno et detrimento distribuisset* (647). Ez után következik a germán katonaság nyomorgatásainak korábban nem látott terjedelmű bemutatása, majd annak hangsúlyozása, hogy Istennek bűneink miatt gyúlt harag keblében, s amíg nincs megfelelő hadvezér és *disciplina militaris*, addig nincs eredmény sem. A XXIX. könyvben Rudolfról írja Isthvánffy: *cum duce rei militaris admodum perito ac exercitato opus esse censeret, cuius penuria hactenus se haud parum laborasse comperiebat* (654), meghívja Magyarországra Mansfeldet. Mansfeld halálával ismét a főherceg fővezéré a tényleges irányítás, *nec sine luctu et lachrymis memorari potest, quantopere simul ac Mansfeldius fato concessit, omnis disciplinae militaris atque religionis pietatisque cura in castris collapsa fuit...* (662).

katholikus vallás, az uralkodó, az osztrák ház vagy a német nemzet számára.⁶⁹

Végül a Joó által írt szöveg és az Istvánffy-féle jobbítás közti különbség számomra kedves példája: Joó közli, hogy Nógrád vára 1484-ben épült *a quodam praesule Vaciensi, Nicolao Bathorii*. A személynek augustinusi szintű (*usitato iam discendi ordine perveneram in librum cuiusdam Ciceronis*⁷⁰) fogalmazásából Istvánffy átírásában elmarad a talán ismerethiányról árulkodó névmás, Mátyás király híres püspöke pedig a méltóság elé kerül: *a Nicolao Bathorii, praesule Vaciense*.

---

⁶⁹ Holub József: „Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez”, *Magyar Könyvszemle* 1959, 281–283. O.

⁷⁰ Conf., lib. tert. IV. 7. (Akadémia – Windsor 1995).